

2.

5.

8.

ІНСТИТУЦІЙНА СТРУКТУРА ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА INSTITUTIONAL STRUCTURE OF CIVIL SOCIETY

Мерник А.М.,
*аспірант Науково-дослідного інституту
державного будівництва та місцевого самоврядування
Національної академії правових наук України,
головний спеціаліст відділу державної реєстрації речових прав
на нерухоме майно реєстраційної служби
Харківського міського управління юстиції*

Стаття присвячена дослідженню внутрішньої будови громадянського суспільства в інституційному вимірі. Охарактеризовані інституції громадянського суспільства та проаналізовані соціальні інститути, які не є інституціями громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, інституційна структура, громадські організації, політичні партії.

Статья посвящена исследованию внутреннего строения гражданского общества в институциональном измерении. Охарактеризованы институты гражданского общества и осуществлен анализ социальных институтов, которые не являются институтами гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, институциональная структура, общественные организации, политические партии.

The article deals with the internal structure of the civil society in the institutional dimension. Characterized institutions of civil society and carried out an analysis of social institutions that are not institutions of civil society.

Keys words: civil society, institutional structure, community organizations, political parties.

Постановка проблеми. Уявлення про сутність громадянського суспільства без детального аналізу його структури є неповним. Погляди сучасних вчених на структуру громадянського суспільства суперечливі. Аналізуючи наукові підходи до зазначеного питання, вкрай важко простежити послідовність та обґрунтованість у розкритті внутрішнього змісту громадянського суспільства. Неоднакові підходи до суті громадянського суспільства породжують і різні погляди на побудову останнього, його складові елементи.

Стан дослідження. Аналізуючи наукову літературу, присвячену дослідженню громадянського суспільства, можна зробити висновок, що теорія громадянського суспільства активно формується в українській та зарубіжній науці. Деякі аспекти зазначеного питання стали предметом дослідження таких науковців: С. Алексєєв, К. Гаджієв, Джин Л. Коен, Е. Арато, І. Кальной, А. Колодій, Д. Кола, П. Любченко, Р. Мухаєв, О. Петришин, П. Рабінович, О. Скрипнюк, Ю. Тодика, М. Цимбалюк тощо. Проте лише всебічне наукове вивчення громадянського суспільства дасть змогу сформувати загальнопонятійний апарат, який буде відображати внутрішній зміст зазначеного явища. Сьогодні залишається не вирішеним питання інституцій громадянського суспільства. Саме тому метою статті є розгляд громадянського суспільства як інституційного утворення, вирішення питання віднесення того чи іншого соціального інституту до його структури.

Виклад основного матеріалу. Одні науковці вважають, що до основних інституцій громадянського су-

спільства належать добровільні громадські об'єднання; громадські рухи й політичні партії; незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут, вибори та референдуми як засіб громадського волевиявлення й захисту інтересів; залежні від громадськості елементи судової і правоохоронної системи; на Заході є тенденція захищати до інститутів громадянського суспільства також розподільно-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту [1, с. 66].

Проте такий підхід до складових елементів громадянського суспільства є дуже широким і включає в себе соціальні інститути, які не є інституціями громадянського суспільства, оскільки не відповідають усім їх ознакам, зокрема, громадська думка, вибори та референдуми. Останні не утворюються з метою задоволення інтересу, який відображає необхідність члена громадянського суспільства у взаємодії з іншим задля задоволення власних потреб.

М. Цвік, погоджуючись з Ю. Тихомировим, говорить про те, що інститути бувають двох видів: структурно-функціональні та функціональні. До функціональних інститутів він відносить всенародне обговорення проєктів нормативно-правових актів державних органів [2, с. 74]. Взавши за основу зазначену класифікацію, можна дійти висновку: громадська думка, вибори та референдуми є функціональними інститутами громадянського суспільства, не будучи при цьому його структурними елементами в інституційному вимірі.

Л. Сошор, характеризуючи складові елементи громадянського суспільства в державах радянського блоку, зазначає, що це об'єднання державних і недержавних суспільних інститутів, в яких об'єднуються члени суспільства з метою координації суспільної діяльності. Незалежно від державної влади інституціями і елементами громадянського суспільства можна вважати союзи і корпорації (церква, профспілки і т.п.), органи самоуправління, політичні партії, суспільну думку тощо. Всі разом вони створюють громадський контроль над державою [3, с. 79].

Проте ототожнювати інституції громадянського суспільства та інститути держави неможна, оскільки їх головними відмінностями є масштабність діяльності; різниця інтересів, які вони представляють: державні інститути – публічні, інституції громадянського суспільства – приватні; особливість формування та діяльності: інституції громадянського суспільства діють відповідно до принципів самоврядності та добровільності, інститути держави – чіткої регламентованості законодавством певної держави повноважень та порядку їх формування.

Інші вважають, що до інституцій громадянського суспільства можна віднести лише громадські об'єднання або асоціації [4, с. 59]. Як бачимо, останній підхід до основних елементів громадянського суспільства відносить суспільні організації і об'єднання, які найбільш повно відображають усі ознаки інституцій громадянського суспільства. При цьому слід наголосити, що відмінність предмета та методів таких наук, як філософія, соціологія і теорія держави та права, зумовлює й різні погляди на структуру громадянського суспільства. До інституцій громадянського суспільства необхідно відносити лише різного роду асоціації (громадські об'єднання, релігійні, благодійні організації, профспілки, політичні партії тощо) саме з погляду юридичної науки, яка є наукою інституційною. Саме громадські організації найбільш повно відповідають такій ознаці інституції громадянського суспільства, як задоволення інтересів соціально активних його членів у межах правової системи.

Показником єдності всіх підсистем людського соціуму є існування комплексу проміжних інститутів, які виступають в якості несучих конструкцій одночасно і самого громадянського суспільства, і світу політичного. Йдеться, наприклад, про політичні партії, засоби масової інформації [5, с. 43].

На думку деяких науковців, незалежні засоби масової інформації, які втілюють у повсякденне життя свободу слова та друку, є важливою інституцією громадянського суспільства [1, с. 70]. Звичайно, засоби масової інформації – один з найважливіших інститутів сучасного суспільства, що виконує різноманітні функції: інформування населення про події, що відбуваються в країні і в світі, освіта і соціалізація; реклама в різних її проявах, розваги та висвітлення мистецтва тощо. ЗМІ впливають майже на всі сфери й інститути суспільства, включаючи політику, охорону здоров'я, освіту, релігію [5, с. 249]. Проте у зв'язку з тим, що журналісти, репортери, телеведучі, які є первинним елементом ЗМІ, є представниками певної професії, на рівні з лікарями, вчителями, інженерами тощо, та отримують за свої дії заробітну плату, то ЗМІ не можливо відносити до інституцій громадянського суспільства. Окрім цього метою їх створення є задоволення інтересів не її членів, а всього суспільства загалом, інтересів рекламодавців, окремих осіб, політиків та в деяких випадках представників держави.

Досить оригінальний підхід до структури громадянського суспільства викладений послом ФРН в Україні Д. Штюдemanом, який розглядає громадянське суспільство в широкому розумінні цього терміну як «співтовариство зрілих громадян, котрі самі спільно визначають свою долю» і у вузькому розумінні – як демократична форма самоорганізації суспільства, незалежно від держави

і поза ринком [6]. Такий підхід означає, що за межами громадянського суспільства опиняються такі інститути, як прибуткові організації (наприклад, господарські товариства) та об'єднання промисловців і підприємців чи їх партії, через які останні відстоюють свої інтереси на державному та позадержавному рівнях.

Наприклад, на думку П. Любченка, позиція тих учених, які переконують, що бізнес (ринок, підприємництво) є інституцією громадянського суспільства, набуває все більшого поширення, що абсолютно правильно, оскільки підстав для його виокремлення немає [7, с. 42].

Безперечно, розвинене громадянське суспільство базується на ринкових відносинах, які включають в себе таке: приватну власність, приватне підприємництво, бізнес, комерцію, конкуренцію, прибуток, виробництво і розподіл, рух капіталів, економічні стимули і інтереси [8, с. 25]. Проте прибуткові організації, в першу чергу, є суб'єктами господарювання, основною метою діяльності яких є отримання прибутку та суспільне виробництво товарів, робіт та послуг. Прибуткові організації складають економічно-виробничу підсистему суспільства та не входять до складу громадянського суспільства, а отже, не є інституціями громадянського суспільства.

При цьому необхідно зазначити, що деякі інституції громадянського суспільства можуть мати за мету отримання прибутку в результаті діяльності, але вона для них не є головною. Так, наприклад, торгово-промислова палата є недержавною неприбутковою самоврядною організацією, що об'єднує юридичних осіб, які створені і діють відповідно до законодавства України, та громадян України, зареєстрованих як підприємці, та їх об'єднання. Торгово-промислова палата може займатися підприємницькою діяльністю лише в тому обсязі, в якому це необхідно для виконання її статутних завдань. Одержаний нею прибуток не розподіляється між членами торгово-промислової палати, а спрямовується на виконання її статутних завдань [9].

Т. Парсонс, аналізуючи сучасне суспільство, диференціює останнє на основні підсистеми, кожна з яких виконує свою відповідну функцію: соціентальна спільнота (основна функція – соціальна інтеграція суспільства як цілого); політика (функція – організація і мобілізація ресурсів для досягнення колективних цілей); економіка (функція – адаптація до навколишнього середовища) [10, с. 23]. Соціентальному співтовариству, політиці та економіці відповідають «три головні типи операціональних організацій» – асоціації, бюрократія і ринок. Головний тип організацій, характерний для соціентальної спільноти, це асоціація, синонімом якої є добровільна самоорганізація [10, с. 41]. Тобто під асоціаціями Т. Парсонс розуміє інституції громадянського суспільства, які є структурними елементами громадянського суспільства, під бюрократією – інститути держави, які є складовими елементами держави, під ринком – прибуткові організації, які є складовими елементами економіки.

Таким чином, бізнес не входить до структури громадянського суспільства, оскільки є складовою іншої підсистеми суспільства – економіки. До складу громадянського суспільства входять інституції, які представляють та лобіюють інтереси бізнесу, по-іншому їх можна назвати «економічні інституції громадянського суспільства», оскільки головною їх метою є задоволення економічного інтересу членів інституції громадянського суспільства.

Дискусійним є питання віднесення до інституцій громадянського суспільства й політичних партій. Політичні партії входять до політичної підсистеми суспільства, головною складовою якої, окрім них, є держава. Головною ознакою партії, якою вона відрізняється від усіх інших громадських організацій, є політична мета. Саме цей критерій повинен бути основним при відборі елементів політичної системи суспільства [11, с. 237].

Безперечно, у інституції громадянського суспільства та політичній партії присутні спільні риси. Головною ознакою інституції громадянського суспільства є захист інтересів її членів, що дозволяє зробити висновок про схожість політичних партій та елементів громадянського суспільства. У цій якості в більшості випадків партії висловлюють інтереси певних соціальних сил і покликані представляти ці сили в структурах влади. В цьому контексті партії відіграють ключову роль несучої конструкції як громадянського суспільства, так і політичної системи [5, с. 122]. Проте, з іншого боку, партії історично висувалися як інститут, здатний координувати і контролювати процес прийняття рішень на рівні держави. Вони поєднують громадянське суспільство з державою, є способом подолання або пом'якшення конфліктів, які присутні у відносинах між ними [5, с. 124]. Тобто політичні партії знаходяться між органами держави та інституціями громадянського суспільства, перетинаючи при цьому межу як громадянського суспільства, так і держави.

Як правильно зазначає Д. Лук'янов, політичні партії мають двоїсту природу, тому що, з одного боку, є організаціями політичними і входять до класифікаційної групи разом із державою, а з іншого – є організаціями громадськими і входять до класифікаційної групи недержавних об'єднань. Політичні партії є, насамперед, елементами громадянського суспільства. Однак, на відміну від інших організацій громадянського суспільства, мають специфічні, властиві тільки їм політичні функції [11, с. 35].

Цікавим видається й питання віднесення до інституцій громадянського суспільства місцевого самоврядування. Як зазначає Г. Чапала, досить поширеним у літературі є розуміння самоврядування як системи відносин, що являють собою частину громадянського суспільства поряд із такими його інститутами, як суспільні організації. Водночас широко використовується і протилежний підхід, коли місцеве самоврядування розглядається як компонент механізму держави [12, с. 170].

Так, на думку деяких науковців, демократичне місцеве самоврядування – вагомий структурний елемент громадянського суспільства, головне завдання якого полягає у виробництві й відновленні матеріального життя, підтриманні життєдіяльності громадян. Воно є базовою демократичною цінністю, без якої в стратегічній перспективі неможливий цивілізований розвиток країни і суспільства [13, с. 50]. При ближчому вивченні виявляється, що ідея самоврядування вимагає рівного доступу до влади, розвитку автономних асоціацій і навичок самоорганізації громадян, що є ефективним засобом проти посилення державної влади, виробляє в людях звичку спиратися на власні сили та об'єднуватися в асоціації, прискорює процес навчання громадян навичкам представницького правління і конституціоналізму, структурує громадянське суспільство [14, с. 125]. Проте мета існування місцевого самоврядування у вигляді досягнення місцевого інтересу певної громади та форма реалізації місцевого самоврядування у вигляді управління

не дозволяє говорити про те, що місцеве самоврядування є інституцією громадянського суспільства. Місцеве самоврядування виступає як комплекс суспільних відносин владно-управлінського, організаційного та фінансово-економічного характеру, що, в свою чергу, не відповідає основним ознакам інституції громадянського суспільства. Крім цього, відповідно до положень Закону України «Про місцеве самоврядування» органам місцевого самоврядування законом можуть надаватися окремі повноваження органів виконавчої влади, в здійсненні яких вони є підконтрольними відповідним органам виконавчої влади [15]. Виконання функцій держави та підконтрольність державним органам є характеристиками, які суперечать ознакам інституції громадянського суспільства. Основним елементом інституції громадянського суспільства є активний його член, а інституту держави – посадова особа. Аналіз норм Закону України «Про службу в органах місцевого самоврядування» [16] дозволяє порівняти службу в органах місцевого самоврядування до державної служби та зрозуміти, що багато норм зазначеного закону дублюють норми Закону України «Про державну службу» [17].

Інститут місцевого самоврядування знаходиться на стику держави і громадянського суспільства і є сполучною ланкою між ними, що дозволяє інституту місцевого самоврядування забезпечувати нормальне функціонування і життєздатність громадянського суспільства загалом та його інституції зокрема. Не будучи інституціями громадянського суспільства та не відповідаючи всім їх ознакам, вони опосередковують діяльність інституцій громадянського суспільства та держави, займаючи проміжне місце між ними.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок про те, що структура громадянського суспільства – це його внутрішня будова, що відображає різноманітність і взаємодію його складових, забезпечує цілісність і динамізм розвитку всього суспільства в цілому.

Розглядаючи питання структури громадянського суспільства в інституційному вимірі, можна дійти висновку, що до елементів громадянського суспільства належать громадські організації, благодійні організації, творчі спілки, релігійні організації, профспілки, третейські суди, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, кредитні спілки, політичні партії.

Не можна погодитися з думками науковців про віднесення до інституцій громадянського суспільства таких соціальних інститутів, як місцеве самоврядування, сім'я, господарські прибуткові формування, засоби масової інформації, вибори, референдум та громадська думка. Включення до інституційної структури громадянського суспільства зазначених утворень суспільства призводить до неможливості усвідомлення внутрішнього змісту поняття, що спричинює, в свою чергу, неможливість формування теоретичної основи концепції громадянського суспільства, узагальнення основних ознак інституцій громадянського суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Требін М.П. Стан і розвиток громадянського суспільства в Україні за роки незалежності / М.П. Требін // Філософські, соціально-правові та культурологічні проблеми розвитку українського суспільства у роки незалежності : Матеріали засід. за круг. столом (м. Харків, 31 серп. 2009 р.) / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. – Х., 2010. – С. 64-72
2. Цвик М.В. Теория социалистической демократии (Государственно-правовые аспекты) / М.В. Цвик. – К.: Вища шк., из-во при Харьк. гос. ун-те, 1986. – 158 с.
3. Sochor L. Peut-on parler de la «society civile» dans les pays du blocsoviétique. Communisme / L. Sochor. – Paris, 1985. – P. 79-89
4. Громадянське суспільство в Україні: проблеми становлення / В. Ф. Сіренко [та ін.] ; НАН України, Інститут держави і права ім. В.М.Корецького. – К. : Логос, 1997. – 124 с.
5. Гаджиев К.С. Политическая наука / К.С. Гаджиев. – [ч.1]. – М. : Международные отношения, 1994. – 388 с.
6. Штюдерман Д. Громадянське суспільство в Німеччині / Дитмар Штюдерман // Дзеркало тижня. – 2002. – № 5
7. Любченко П.М. Громадянське суспільство: аспекти нової парадигми / П.М. Любченко // Проблеми законності.

- [Вип. 78]. – Х.: Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого, 2006. – С.38-47
8. Становление гражданского общества в России. Правовой аспект / [под ред. О.И.Цыбулевской]. – Саратов: ПАГС, 2002. – 192 с.
9. Про торгово-промислові палати в Україні : Закон України 02.12.1997 № 671/97 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 52. – стор. 13
10. Парсонс Т. Система современных обществ / Толкотт Парсонс. – [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева]. – М. : Аспект Пресс, 1998. – 270 с.
11. Лук'янов Д. Держава і політичні партії в політичній системі суспільства / Дмитрій Лук'янов // Актуальні проблеми історії та культури України : Зб. Наук. Пр. Ч. II. – Миколаїв: Тетра, 2000. – 237 с.
12. Чапала Г. Місцеве самоврядування в системі публічної влади: теоретико-правовий аналіз / Геннадій Чапала. – Х. : Право, 2006. – 224 с.
13. Місцеве самоврядування в Україні в умовах становлення правової Держави: Монографія / [за ред. Ю. М. Тодики і В. А. Шумілкина]. – Х., 2004. – С. 48
14. Зимогляд В. Громадянське суспільство в Україні: політико-правовий дискурс і практичний вимір у контексті часу / В. Зимогляд // Вісник Академії правових наук України. – №3(54). – Х.: Право, 2008. – С.120-125
15. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97 // Офіційний вісник України. – 1997. – № 25. – ст. 20
16. Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 07.06.2001 №2493-III // Офіційний вісник України. – 2001. – № 26. – ст. 1151
17. Про державну службу : Закон України від 16.12.1993 №3723-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 52. – ст. 490